

Samenvatting

Dit rapport gaat over relaties tussen leerlingen met een verschillende etnische achtergrond in het voortgezet onderwijs. In het beleidsdebat en in de media wordt steeds vaker aandacht gevraagd voor onderwijs als instrument voor *sociaal-culturele* integratie, met andere woorden, de school als plek waar jonge mensen uit inheemse en immigrantengezinnen elkaar ontmoeten, en vervolgens een realistisch beeld en begrip ontwikkelen voor elkaar als collectieve categorie. De vraag is tot op welke hoogte en hoe scholen aan hun leerlingen de gelegenheid bieden elkaar over groepsgrenzen heen te leren kennen, gezamenlijk activiteiten te ontwikkelen en vriendschappen te sluiten. Is hiervoor het bij elkaar plaatsen van leerlingen van verschillende etnische herkomst voldoende, of is er meer nodig?

De contacthypothese, zoals die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vooral door sociaal-psychologen is ontwikkeld, formuleert een aantal condities waaronder bestaande wederzijdse vooroordelen kunnen afnemen als individuen behorende tot verschillende, zelfs tegenover elkaar staande (etnische) groepen bij elkaar gebracht worden. De grondlegger van de geconditioneerde contacthypothese is de sociaal-psycholoog Gordon Allport. Ofschoon Allport in algemene zin voorzichtig optimistisch was over de heilzaamheid van contact, waarschuwde hij tegen oppervlakkig contact. Dit laatste zou juist stereotyperingen bevorderen. De afgelopen vijftig jaar is vooral door sociaal-psychologen uitgebreid onderzoek gedaan naar de invloed van contact op wederzijdse opvattingen, wat heeft geresulteerd in uitbreidingen en herformuleringen van de hypothese.

Allport ontwikkelde de contacthypothese in zijn boek *The Nature of Prejudice* (1954). Hij onderscheidde verschillende soorten contact. De belangrijkste zijn *casual contacts*, *acquaintance* en contact in het kader van *pursuit of common objectives*. Terloopse contacten (*casual contacts*) tussen etnische groepen maken geen eind aan bestaand vooroordeel; het was naar de mening van Allport waarschijnlijker dat bestaand vooroordeel door terloops contact toeneemt. Tegenover *casual contact* plaatste Allport *acquaintance*. Deze term duidt in dit verband zowel het kennis aan elkaar hebben als vertrouwdheid aan, en beide betekenissen zijn hier van belang. Uit de toen beschikbare onderzoeksliteratuur maakte Allport al op dat door *true acquaintance* of *sustained acquaintance* vooroordeel afneemt. De condities die onderdeel uitmaken van de contacthypothese zoals die de afgelopen vijftig jaar is ontwikkeld en

getoetst, staan algemeen bekend als 'Allports condities'. In zijn tekst (1979 [1954]: 261-282) worden zij voornamelijk impliciet onderscheiden; van een methodische behandeling is geen sprake. Allports summier slotalinea van het betreffende hoofdstuk wordt algemeen gezien als een samenvatting van de vier centrale condities waaronder de contacthypothese opgaat: *gelijke status, gemeenschappelijke doelen, institutionele en normatieve ondersteuning* en het besef van een overkoepelende, *gemeenschappelijke identiteit* (Allport spreekt van een *common humanity*). In de sociaal-psychologische literatuur betreffende de 'contacttheorie' is deze set van condities, in de oorspronkelijke of enigszins aangepaste of aangevulde vorm nog steeds dominant.

In de contacthypothese wordt verondersteld dat deze condities in de microcontext van het contact tussen individuen kunnen worden geïmplementeerd. Als zij alle aanwezig zijn, en het gaat om 'een populatie van gewone mensen, met een normale mate van vooroordeel' dan leidt interetnisch contact tot het ontstaan van vriendschappelijke relaties en een vermindering van wederzijds vooroordeel. Afzonderlijk zijn de condities een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor het opgaan van de contacthypothese.

De eerste conditie is 'gelijke status tussen groepen'. Met status wordt niet maatschappelijke status in brede zin bedoeld, maar gelijke status in het interactieveld (een schoolklas, waarin de leerkracht zijn leerlingen gelijk behandelt, bijvoorbeeld).

De tweede conditie is die van 'institutionele ondersteuning', of 'steun van institutionele autoriteiten'. Hiermee wordt vooral bedoeld dat aanhoudend contact en gelijke status in de contactsituatie kunnen worden bevorderd door de institutionele ondersteuning. Het gaat om de vaststelling van normen voor het contact over groepsgrenzen heen, en de rol van de autoriteiten binnen de institutie daarin. In feite is een sterke relatie tussen de eerste twee condities geïmpliceerd; 'gelijke status in de contactsituatie' is in de praktijk een geconditioneerde conditie, slechts te verwezenlijken als 'institutionele ondersteuning' aanwezig is.

De derde conditie is die van 'gemeenschappelijke doelen en samenwerking'. Contact leidt tot aanhoudend, positief gewaardeerd contact en een afname van vooroordeel als groepen samenwerken naar een gemeenschappelijk doel, waarvan ook het gemeenschappelijke belang wordt beseft. Hier wordt soms ook het belang van de onderlinge afhankelijkheid beklemtoond. Als mensen op elkaar moeten kunnen vertrouwen, ook omdat ze functioneel aanvullende rollen hebben, kan dit de ontwikkeling van een positieve houding ten opzichte van elkaar stimuleren. Ook hier wordt in de praktijk van iedere casus een sterke onderlinge relatie met de condities van gelijke status en institutionele ondersteuning verondersteld.

De vierde conditie is die van een gemeenschappelijke, overkoepelende identiteit, van een gevoelde *common humanity*. Dit kan naderbij worden gebracht door trainingen waarin universeel gevoelde waarden op de voorgrond treden.

Dit onderzoek behelst een inventarisatie en bestudering van wetenschappelijke teksten. Het gaat om studies die interetnische contacten tussen scholieren in het voortgezet onderwijs vanuit het paradigma van de contacthypothese hebben onderzocht. Gekeken wordt of ze en antwoord kunnen geven op de volgende vragen:

1 In hoeverre en onder welke omstandigheden leiden interetnische menging en nabijheid op school tot vriendschappelijk interetnisch contact op en buiten school, en deelname aan elkaars *peer groups*? In hoeverre en onder welke omstandigheden leidt een etnisch gemengde schoolomgeving juist tot vermijdingsgedrag en/of conflict?

2 In hoeverre en onder welke omstandigheden beïnvloeden interetnische menging en nabijheid op school de wederzijdse beeldvorming?

De criteria voor wetenschappelijkheid waren: artikelen in wetenschappelijke tijdschriften, boeken bij wetenschappelijke uitgeverijen, dissertaties en *working papers* op academische websites. Allereerst is gezocht via het Internet met een eerste aantal zoektermen. De zoektermen werden gekozen met het oog ons te richten op en te beperken tot studies over interetnische contacten tussen middelbare scholieren uitgevoerd vanuit het perspectief van de contacthypothese. Een recente overzichtsstudie die wij zo vonden is de zeer uitgebreide metastudie van Pettigrew & Tropp (2006). In deze studie worden honderden publicaties behandeld van empirisch onderzoek in het kader van de contacttheorie. De publicaties zijn gecategoriseerd, onder andere naar leeftijdsgroep van de onderzoekspopulatie (onder andere adolescenten), soort van het intergroepscontact (onder andere etnische groepen) en sociaal veld (onder andere onderwijs). Met behulp van de elementaire referenties die in deze metastudie van de onderzochte publicaties worden gegeven, is een gedurige inspanning ondernomen om de onderzoeken naar interetnisch contact tussen adolescenten in het secundair onderwijs die deel uitmaken van deze metastudie studie boven water te krijgen. De grote meerderheid van het empirische onderzoek dat in hoofdstuk 3 wordt behandeld is ook onderwerp van de meta-analyse van Pettigrew & Tropp. Daarnaast hebben wij een aantal publicaties gevonden die niet zijn opgenomen in Pettigrew & Tropp.

In de metastudie werden meer dan 500 studies verzameld, die samen meer dan 250.000 individuen in een kleine veertig landen omvatten. Alleen die studies werden in beschouwing genomen waarin intergroepscontact de onafhankelijke variabele was voor het voorspellen van vooroordeel. Het betrof zowel experimenten als veldstudies waarin bestaand contact en vooroordeel gemeten en statistisch gecorreleerd werden. De generieke uitkomst van de statistische analyse was dat meer contact significant samenhangt met minder vooroordeel. De auteurs stellen dat dit ook het geval was als geen van de condities aanwezig was. De uitkomst van het onderzoek die het meest door de auteurs wordt benadrukt is dat Allports condities niet essentieel zijn voor het doen afnemen van vooroordeel. Toename van contact volstaat, ofschoon de aanwezigheid van de condities interetnische relaties verder verbetert en vooroordeel verder vermindert. Allports stelling dat, zonder de aanwezigheid van zijn condities, meer contact tot meer problemen leidt, wordt (zonder dat met zoveel woorden te zeggen) verworpen. Allports condities faciliteren het proces richting gedurig positief contact en wederzijds begrip, maar zijn hiervoor geen voorwaarde.

In dit rapport worden 26 studies beschreven, waarvan er 18 ook in de metastudie van Pettigrew & Tropp zijn opgenomen. Dit is het overgrote deel van de studies over interetnische relaties tussen adolescenten in het onderwijs in de metastudie. Met betrekking tot deze studies gaan we systematisch in op de onderzochte condities, de probleemstelling, de onderzoekspopulatie, de methode van onderzoek en de uitkomsten. Bij iedere studie wordt aangegeven of deze bijdraagt tot een antwoord op de eerste of de tweede onderzoeksvraag, of op beide vragen. Vijf studies zijn vanwege hun vraagstelling en design uitsluitend geraadpleegd voor een antwoord op de eerste onderzoeksvraag. Twintig studies konden geacht worden bij te dragen aan een antwoord op de tweede onderzoeksvraag. Een studie richtte zich op beide onderzoeksvragen. De behandelde veldstudies worden gecategoriseerd in een tabel op grond van een aantal centrale criteria.

Zes veldstudies onderzoeken de invloed van de contactsituatie op school op frequentie van informele interactie en vriendschapsvorming tussen leerlingen van verschillende etnische achtergrond. Bij deze studies is nagegaan of ze bijdragen aan een antwoord op de eerste onderzoeksvraag. Over de waardering, de kwaliteit of de gedurigheid van de vriendschappen komen we niets te weten. De zes studies samen geven geen duidelijke aanwijzing in welke richting een antwoord moet worden gezocht op de eerste onderzoeksvraag. Wel geven vier van deze onderzoeken aan dat door school georganiseerde interetnische samenwerking tussen leerlingen van verschillende etnische herkomst, binnen of buiten het curriculum, samenhangt

met en toename in interetnische relatievorming, voor de duur van die samenwerking. Bij twee van deze studies kan door de gehanteerde methode een causaal verband worden geclaimd in de zin dat samenwerking interetnische relatievorming gedurende de periode van samenwerking bevordert. Bij een van de twee geldt dit effect overigens slechts een van de groepen in de contactsituatie.

21 veldstudies hebben de vorming van vriendschappen niet onderzocht, maar hebben zich direct op de vraag gericht onder welke contactomstandigheden op school leerlingen van verschillende etnische herkomst hun beeld over elkaar en/of over elkaars etnische categorie bijstellen. Deze studies zijn geraadpleegd voor het beantwoorden van de tweede onderzoeksvraag. De uitkomsten zijn niet eenduidig, en daarom is het onmogelijk om een duidelijk antwoord te geven op de tweede onderzoeksvraag. In negen studies werd vastgesteld dat het verband tussen de contactsituatie en interetnische beeldvorming geen, of een negatief effect opleverde. In vijf studies werd een positief verband voor een van de categorieën leerlingen in combinatie met een negatief verband, of het ontbreken van effect voor een andere categorie gemeten. In zeven studies werd een positief verband gemeten voor tenminste een van de categorieën. In 13 studies van deze groep wordt een (positief of negatief) verband geconstateerd tussen de afname, of de relatieve afwezigheid van vooroordeel onder tenminste een van de categorieën leerlingen en hun contactsituatie in de klas, zonder dat een van Allports condities in aanmerking is genomen in het onderzoek. In de acht overige studies in deze groep worden een of meerdere condities in het onderzoek meegenomen; daarbij bevindt zich in alle gevallen de conditie van samenwerking voor een gemeenschappelijk doel. Vier studies constateren een verband tussen een afname van vooroordeel en de aanwezigheid van deze conditie. Er zijn vier studies in deze groep waarin dit effect werd gemeten maar niet werd aangetroffen. Van de vier studies die het verband constateren, zijn er twee waarvan het design het poneren van een oorzakelijk verband niet toelaat.

In de 26 in dit rapport beschreven studies met een aan *contact theory* gerelateerde vraagstelling is weinig systematiek in aanpak te ontwaren. Noch voor de ontwikkeling van interetnische vriendschapsrelaties, noch voor het ontstaan van interetnisch conflict is er een duidelijke lijn te ontdekken in de gepresenteerde resultaten.

Er zijn drie studies waarin vriendschap of een afname van vooroordeel als het gevolg van contact wordt vastgesteld in een basaal correcte experimentele situatie. Twee studies rapporteren een afname van vooroordeel als het gevolg van contact door toedoen van alle condities, en voor alle bij het onderzoek betrokken groepen, waarbij zowel de contact- en

attitudegegevens als de aanwezigheid van de condities door enquêtering van de leerlingen werd verkregen. Drie studies constateren een positief effect voor een van de groepen, maar kunnen dat niet vaststellen voor een of meer andere groepen die centraal in het onderzoek stonden.

Er zijn vijf studies waarin vriendschap of een afname van vooroordeel als het gevolg van contact wordt vastgesteld voor alle groepen waarover data werden verzameld zonder dat kon worden nagegaan of naast louter de gelegenheid tot contact een of meerdere condities een rol speelden. Twee studies stelden een 'conditieloos' effect voor een van de groepen vast, maar meldden tevens dat voor de andere groep of groepen geen positief effect kon worden vastgesteld. Al deze studies waren gebaseerd op een enkele meting.

De overgebleven elf studies rapporteerden het uitblijven van effect, of een negatief effect van contact op vriendschapsbanden en beeldvorming. Opvallend is dat van deze studies er vier zijn waarin een afname van vooroordeel wordt waargenomen in een situatie *zonder* interetnisch contact. Die afname is dan tenminste even groot als in de vergelijkings situatie met contact, of zelfs groter.

Resumerend kunnen we het volgende zeggen over de hier beschreven studies:

- 1) Een aantal studies rapporteert een positief effect van werkvormen op school waarbij leerlingen uit verschillende etnische groepen samen activiteiten ontplooiën en samen resultaten behalen. Dit samenwerken naar een gemeenschappelijk doel in onderlinge afhankelijkheid is een aansprekend idee. Het onderzoek naar de positieve effecten van deze conditie is naar onze mening niet overtuigend, vooral omdat een longitudinaal perspectief ontbreekt en de invloed van en op andere sociale verbanden waarin adolescenten zijn opgenomen buiten het blikveld worden gehouden;
- 2) In totaal rapporteren elf studies een positief effect voor de populatie in de contactsituatie waarvoor gegevens zijn verzameld. Acht studies rapporteren over het uitblijven van effect voor de gehele onderzoekspopulatie, of juist het genereren van negatief effect van interetnisch contact op interetnische opvattingen;
- 3) De meeste studies zijn niet in staat om de causale richting van het vastgestelde effect te bepalen. Veel van deze studies overtuigen niet dat de voorgestelde causaliteit aannemelijk is. Van de elf studies die een positief effect voor alle categorieën in het survey vaststellen, hebben er slechts twee een design op basis waarvan een uitspraak kan worden gedaan over het oorzakelijk verband;
- 4) In slechts de helft van de studies speelt de toetsing van Allports contactcondities een rol;

- 5) Bij bestudering van de experimenten in deze literatuur beseft men dat de positieve resultaten niet, of alleen met grote kosten kunnen worden gerealiseerd in de alledaagse situatie;
- 6) Geen enkele studie komt met overtuigend bewijs, of weet anderszins aannemelijk te maken, dat positieve resultaten zelfs maar in de nabije toekomst beklijven;
- 7) Het merendeel van de auteurs draagt het besef uit dat buitenschoolse factoren een essentiële rol spelen in de ontwikkeling van interetnische relaties onder leerlingen op school.

De centrale conclusie van Pettigrew & Tropps (2006) cijfermatige analyse van secundaire bronnen is dat contact tot een afname van vooroordeel leidt, en dat Allports condities hierbij wel helpen, maar niet écht nodig zijn. Deze conclusie kan niet gestaafd worden door nadere bestudering van het hier aan de orde zijnde, kleine segment van deze bronnen.

De centrale aanbeveling waarmee Pettigrew & Tropp afsluiten, nadat zij concluderen dat de condities er niet werkelijk toe doen, luidt dat vanaf heden moet worden gekeken naar de negatieve factoren die belemmeren dat contact tot een afname van vooroordeel leidt. Die aanbeveling komt enigszins uit de lucht vallen omdat in de metastudie dergelijke factoren niet aan de orde komen. Dit onderzoek maakt echter duidelijk dat die negatieve factoren er zijn; ze komen in vrijwel iedere onderzoeksrapportage die hier is beschreven aan de orde, en het scala van geconstateerde belemmeringen is groot. Deze belemmeringen zijn gerelateerd aan vaardigheden (of het gebrek eraan), sociale positie, en ervaringen opgedaan in het verleden of in contexten buiten de school. Het is van het grootste belang deze belemmeringen te onderzoeken; de vraag is alleen of *contact theory*, ook zoals deze nu is 'uitgekleed' door Pettigrew & Tropp, het meest geschikte kader hiervoor biedt.

Om het effect van intergroepscontact op relatievorming, wederzijds begrip en beeldvorming over groepsgrenzen heen te kunnen begrijpen, bepleiten wij in dit rapport een aanpak die verder gaat dan de studie van het verband tussen individuele interactie en de dimensies van de cognitieve en affectieve identificatie. Daarnaast dienen volgens ons ook processen die het lokale niveau overstijgen bij de analyse worden betrokken. Allports centrale condities (zoals 'gelijke status' en 'normatieve ondersteuning') bestaan in feite uit processen die hun dynamiek ontleen aan wat er zich afspeelt in en tussen alle onderscheiden dimensies – die van cognitieve en affectieve identificatie, van sociale status, van institutionalisering, en van acculturatie - en aan de impact die van de hogere schaalniveaus uitgaat op het micro-niveau. De uitkomsten van (quasi-experimenteel of experimenteel) onderzoek op het laagste schaalniveau zullen daarom vaak resultaten van beleid - uit te voeren op datzelfde niveau - in

het vooruitzicht stellen die in de praktijk niet haalbaar blijken te zijn. Dit komt mede omdat de condities als variabelen in het onderzoek te grofmazig zijn en een analyse van de dynamiek tussen de dimensies (van bijvoorbeeld identificatie, gedragsverandering, sociale positie) in zulk onderzoek achterwege blijft. Deze dynamiek heeft met name invloed op de ontwikkeling van relaties en van beeldvorming op de langere termijn. De richting van deze ontwikkeling komt niet aan het licht in het sociaal-psychologische onderzoek naar de contacthypothese. Het aspect van de historische ontwikkeling van relaties, en het besef dat de tijd ook een element is in het verwachtingspatroon van actoren die de intergroepsrelaties aangaan of vermijden, is bovendien zeer moeilijk te onderzoeken in dit soort onderzoek. Pettigrew and Tropp breken in hun meta-analyse een lans voor meer gedetailleerde *multilevel* modellen die naast individuele, ook structurele en normatieve parameters zouden moeten bevatten (2006: 768). Andere, buiten de onmiddellijke kring van contacttheoretici werkende onderzoekers pleiten voor kwalitatieve, etnografische en longitudinale methoden die beter in staat zijn om de werking van complexe multi-dimensionele processen op de ervaringen van de actoren boven water te krijgen (Bramel 2004; Connolly 2000; Dixon et al. 2005; Forbes 2004). Hierbij sluit dit rapport aan.